

Zombory Máté

Határtalan emlékezés

2011 novemberében a varsói felkelésnek emléket állító élménymúzeum hangzavarában a kiállítást bemutató vezető, miután adatszerűen elsorolta a lengyel nemzet második világháborús területi, ember- és a lehető legtágabban értett veszteségeit, különös tekintettel Varsó elpusztítására, a következő kérdést szegezte a csoportunknak: „De miért is beszélek itt egyáltalán a gettófelkelésről?” Hamar kiderült, hogy nem költőinek szánja a talányos kérdést. Elmagyarázta, hogy a látogatók a varsói felkelést össze szokták keverni a gettófelkeléssel. „Két felkelés volt” – szögezte le nyomatékosan, tisztázva, hogy itt kizárólag a „mi felkelésünkről” lesz szó. A csizma tehát csak azért került az asztalra, hogy világossá lehessen tenni, nem oda való. Továbbgondolva az esetet az tűnik valószínűnek, hogy az „ő felkelésükről” az „ő múzeumuknak” kell megemlékeznie. A múlt lázában égő jelen egyik leglátványosabb velejárója a (történeti) múzeumok és tágabban a muzealizáció térhódítása, amelyben immár nem csak országoknak, nemzeteknek, népeknek, hanem bármely csoportnak lehet a „saját történelmét” bemutató intézménye, sőt, személyes múzeumokra is akad példa. Az örökség elvének burjánzása azonban aligha vezet el egy olyan egyensúlyi állapothoz, amelyben, miután mindenkinek, aki szeretné, megvan a többiek által elismert „saját történelme”, a múlt iránti figyelem lecsökken, és a különféle múltak a kölcsönös megbékélés jegyében hagyományozódnak az újabb generációk számára. Ez a pillanat nem csak azért nem fog soha bekövetkezni, mert a „saját történelmek” átfedik egymást, hanem azért sem, mert a múlt átadására irányuló társadalmi beruházás éppen a „saját történelem” alanyának meghatározását és kikényszerítését célozza.

Ha a Varsói Felkelés Múzeumától az „ő felkelésüket” bemutató kiállítást keresve az egykori gettó területére utazunk, hamar rálelünk a Lengyel Zsidók Történeti Múzeumának épületére. Keresésünk nem csak azért jár kudarccal, mert a kialakítás alatt álló intézmény várhatóan csak 2013 tavaszán nyílik meg a közönség előtt. Hanem leginkább azért, mert a gettófelkelők tiszteletére emelt emlékművel átellenben található múzeum a majdani kiállítás egyik szervezője, Małgorzata Pakier szociológus-történész szerint ellen-narratívát kíván nyújtani a

múlt megjelenítésében.¹ A tervek szerint a magát a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeumhoz és a jeruzsálemi Yad Vashemhez képest pozícionáló intézmény állandó kiállítása nem a Holokausztot és ezzel a veszteséget állítja a középpontba, hanem azt a gazdag kulturális világot, ami azzal elveszett. Céljai közé tartozik, hogy a megszokott népies-néprajzi és vallásos zsidóábrázolás helyett bemutassa a háború előtti mindennapi, városi, szekuláris életvilágot. A hangsúlyt a kulturális polifónia kifejezésére helyezi, és kerüli a visszatekintő perspektívát, a látogató tehát a kortársak szemével, és nem a későbbi veszteségek tudatosításával követheti a bemutatott történetet. A két múzeum tehát „elbeszél” egymás mellett. Törekvések nem értelmezhetők kizárólag a lengyelországi kontextusban, valamely ún. lengyel-zsidó viszonyban, anélkül tehát, hogy tekintetbe vennénk a társadalmi emlékezet globalizálódását. A következőkben a túlradó emlékezéstről lesz szó: a múlt kezelésének határokon átnyúló néhány jellemzőjéről.

A megőrzés kényszere

A múlthoz fűződő viszonynak, a múlt reprezentációjának és a jelenre gyakorolt hatásának története van, amelynek legújabb meghatározó fejleménye minden bizonnyal a társadalmi emlékezés nemzetállamokon átívelő, azokat figyelmen kívül hagyó jellege. Az emlékezetkutatás története, amely részét képezi a múlthoz fűződő társadalmi viszony történetének, megvilágító erejűnek bizonyul. Ez a történet, amely a rövid huszadik századot öleli fel, Maurice Halbwachs munkásságával kezdődik, és Pierre Norával ha nem is véget ér, de fordulópontjához érkezik. Az emlékezetkutatás utolsó „nagyelmélete”, a *Les lieux de mémoire* arra irányult, hogy elméleti eszközökkel újra megteremtse és elsajátítsa a széteső nemzeti emlékezetet, tudományos eszközökkel kialakítsa annak egységét, ha már máshogy nem lehetséges, a nemzeti történelem megírása helyett a nemzeti emlékezet történetének megírása révén. Mindez azonban már letűnt múltként kerül velünk szembe. Nora vállalkozásának kudarc paradox módon az általa adott kordiagnózist erősíti meg: a nemzeti emlékezet kulcsfogalma, a *lieu de mémoire* maga is a megőrzés kényszerének áldozata lett.² Ahogy egy 2001-es konferencián fogalmazott: „Engem is magával ragadott, szerény, de

¹ Előadás a varsói Dom Spotkań z Historią intézetben 2011. november 26-án.

² Pierre Nora: L'ère de la commémoration. In *Les lieux de mémoire*. III. Les France. 3. De l'archive à l'emblème. Gallimard, Paris, 1993. 975–1012.

jellemző módon, az „emlékezetizmusnak” ez az áradása. Azért alkottam meg az „emlékezet helye” (*lieu de mémoire*) fogalmát, hogy kritikai távolságot teremtsen a valamely tárgyba foglalt emlékezet különféle formáinak történeti tanulmányozásakor. Azonban ma olyan hatalmas az „emlékezet” gyakorolta befolyás, hogy a jelenség kordában tartására kialakított kifejezés azonnal a vég nélküli megemlékezés *par excellence* eszközévé vált! Szinte bármiből az „emlékezet helye” lett.”³ A tudományosan megalapozott kritikai távolságot nehéz megtartani, mióta a történettudomány területe a közelmúlt lett, és a történész, elveszítve a múlthoz való hozzáférés monopóliumát, az átpolitizálódott múlt meghatározta ügyek szereplője lett.⁴ Akár a vád, akár a védelem tanújaként idézik is meg, a történész megszűnik a múlt objektív közvetítőjének lenni: a jelenbeli küzdelmek résztvevőjévé válik, és tudása ideológiaként lepleződik le.

A jelen történeti rendjét, amelyben az örökség elve uralkodik, François Hartog prezentizmusnak nevezi⁵ A jövőről és a múlttól leszakadt, „mindenütt jelenvaló jelen” időtapasztalata áll a múlt kényszeres megragadása mögött. Paradox módon a múlt mindent elöntő jelenléte, azaz jelenné tétele a múlt eltávolodásának érzetéből fakad. E történeti időrend uralkodóvá válása minden bizonnyal összefügg a folyamatos változás és térbeli sokféleség⁶ állandó tapasztalatával, illetve a megőrzés és információátvitel módjainak technológiai fejlődésével és társadalmi elterjedésével. Ma bizonyos értelemben mindenki önmaga archivistája. A múlttal kapcsolatos tudások, tapasztalatok, perspektívák és eljárások közvetítő közege a globális média és a kultúripar, amely rendkívüli módon kitágítja a társadalmi láthatóságot nem csak földrajzilag, hanem időben is, egyfajta inverz panoptikumként.⁷ A társadalmak tekintete a jövő helyett a múltba irányul, ám a múltban keresett bizonyosság, amely azon az elképzelésen alapul, hogy ami megtörtént, azon változtatni nem lehet, illuzórikusnak bizonyul. A rögzítés ígérete, az idő megállítása révén a múlt felett gyakorolt kontroll nem teljesül. A múlthoz hozzáférést biztosító közeg és a benne alkalmazott kulturális és technikai eljárások ugyanis maguk is ki vannak téve a változásnak,

---

³ Pierre Nora: The Reasons for the Current Upsurge in Memory. Lecture at the international conference organized by the Institute for Human Sciences (IWM), Vienna, 9-11, March 2001.

⁴ Pierre Nora: Recent History and the new dangers of politicization. <http://www.eurozine.com/pdf/2011-11-24-nora-en.pdf>

⁵ François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan, Budapest, 2006.

⁶ Marc Augé: *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Seuil, Paris, 1992.

⁷ Violence et colère à l'âge de la globalisation. Entretien avec Arjun Appadurai. *Esprit*, n° 334, mai 2007, 75–90.

és ezáltal bizonytalanná válnak.⁸ Ebből adódik az emlékezés turbulenciája, és az olyan, a veszteség bejelentésén alapuló kompenzációs múltmegőrző stratégiák kudarca, mint amilyen a *Les lieux de mémoire* is volt. Az emlékezés modern művészete nem bizonyul állandónak, és nem egyszerűen rendelkezésre áll, hanem kihasználás tárgyává válik.⁹

Mindez nem jelenti, hogy a múlt többé nem alakítja a jelen, ahogyan azt sem, hogy a jelenből visszatekintő konstrukciók során a posztmodern szlogennek megfelelően bármi megteszi. A múlt és a jelen kulturális és intézményes viszonyai az időtapasztalat változásával együtt mozgásban vannak, és új formákat vesznek fel. A globalizálódó emlékezet tekintetében ez azt jelenti, hogy a nemzeti mellett az emlékezet új keretei jelennek meg, és a múlt politikai jelentősége megnövekszik. A múlttal kapcsolatos fellépések pluralizálódnak és egységesülnek. Pluralizálódnak, hiszen a globális térben a nemzetállami szereplők mellett egyéb szervezetek és csoportosulások is részt vesznek a múlt reprezentációs küzdelmeiben. És egységesülnek, hiszen a történeti hátterek, kulturális kontextusok sokfélesége ellenére a múlttal fenntartott társadalmi viszony egyre hasonlóbb világszerte, ahogy ezt a „muzealizáció” vagy „örökségesítés” elvének és ezzel együtt a „mindent megőrzés” imperatívuszának általánossá válása is jelzi. Ez korántsem jelenti a múlt homogenizálódását, azaz nem tapasztalható, hogy a világ minden pontján egyre inkább ugyanarra emlékeznének. Bár a múlthoz fűződő viszonyok, a múlt szervezésének eljárásai és a múlt nevében végrehajtott cselekvések jelentős hasonlóságokat mutatnak, az emlékezés gyakorlatainak lokális jelentősége van, mivel lokális jelentést hoznak létre. Az emlékezeti gyakorlatként értett lokalizáció a tér reprezentálása révén éppen a lokális és globális jelentések közötti különbségeket hozza létre, változtatja meg vagy tartja fent.¹⁰

Az emlékezet globalizálódásának talán legjellemzőbb megnyilvánulása egy nemzetállami határokon átnyúló nyilvános tér kialakulása,¹¹ amelyben a földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül a múlttal kapcsolatos egyre hasonlóbb viszonyok, reprezentációs eljárások, valamint politikai cselekvésmódok alakulnak ki. Hogyan jellemezhető ez a rendkívül sokszínű, globális nyilvános tér? Az alábbiakban a múlt nevében történő fellépés normatív

⁸ Andreas Huyssen: Present Pasts: Media, Politics, Amnesia. *Public Culture* 12(1): 21-38.

⁹ Edward W. Said: Invention, Memory, and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.

¹⁰ Zombory Máté: Hely és emlékezet között: a lokalizáció gyakorlatai. In: Uő: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Bp., 2011. 51-81.

¹¹ Henry Rousso: Vers une mondialisation de la mémoire. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, n° 94, avril-juin 2007. 3-11.

kritériumai, uralkodó eljárásai és sajátos politikai cselekvésmódja szerint mutatom be a globalizálódó emlékezet néhány sajátosságát.

Az emlékezés kötelessége

A „Soha többé!” szlogennek megfelelően az „emlékezés kötelességének” normatív imperatívusza azért szólít fel a múltbeli eseményekre való megemlékezésre, nehogy azok újra megtörténjenek, nehogy a történelem megismételje önmagát. A Holokauszt emlékezete minden bizonnyal modellként szolgált a múlttal kialakított viszony e változatának elterjedéséhez és általánossá válásához. Azt, hogy a történelem e fejezete megismétlődhet, alátámasztja, hogy a Holokauszt a modern, civilizált világban történt meg, és sem a barbárság számlájára nem írható, sem a perifériára nem távolítható.

Kulturális jelentőségét tekintve az áldozatokkal történtek elmondásának kötelezettsége két tekintetben is túlterjedt az egyéni Holokauszt-túlélők körén. Egyrészt a visszaemlékezés már a kezdetektől a másokért hozott tanúságtétel, az elpusztított áldozatokért vállalt morális kötelezettség volt, azokról és azokért való beszéd, akik nem tudtak visszatérni, hogy számot adhassanak a velük történekről. A túlélők számára a Holokauszt a halálról tett tanúsággá vált, ezért is merült fel az „igazi tanú” problémája, amely szerint csak azok tudnának teljes értékű tanúságot tenni a Holokauszt valódi természetéről, akik odavesztek (ld. pl. Primo Levi munkásságát). A Holokauszt-emlékezetnek tehát részét képezi mások képviselete, az áldozatok nevében való megszólalás. Ez azért lényeges, mert, másrészt, a Holokauszt emlékezete abban az értelemben is túlterjedt azokon, akik személyesen átélték, hogy általános jelentőségre tett szert. Jól példázza ezt a Holokausztot megjelenítő múzeumok, történeti munkák és popkulturális alkotások globális népszerűsége. A Holokauszt oktatásával, emlékezetével és kutatásával foglalkozó Nemzetközi Együttműködési Munkacsoport 2000-ben tett Stockholmi Nyilatkozata a Holokausztot nem csak Európa múltja, hanem jövője szempontjából is kiinduló- és referenciapontnak tartja. A nyilatkozat 3. pontjában ez olvasható: „Az emberiség ma is szenved a népiirtás, az etnikai tisztogatás, a faji megkülönböztetés, az antiszemitizmus és az idegengyűlölet mótelyétől, ezért a nemzetközi közösségnek szent kötelessége, hogy szüntelenül küzdjön mindezen gonosztettek ellen.”¹² A

---

¹² <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/stockholm-declaration.html?lang=hu>

Holokauszt oktatása és a történetek tudatosítása tehát nem csak a második világháborúval összefüggésben példaértékű, hanem a gonosztettek mindenkori leküzdését tekintve is. A Holokauszt ilyen értelemben az emlékezés általános érvényű módjává vált, amely elszakadt a partikuláris, térben és időben kötött történeti eseménytől, és mintául szolgál egyéb atrocitások megjelenítéséhez is.

Sokak számára mindez annak lehetőségét hordozza, hogy a Holokauszt az emlékezés globális keretév váljon, és nemzeti és etnikai határokon túlterjedve, a gonosz univerzális megjelenítéseként képessé tegyen morális ítéletek megalapozására. Daniel Levy és Natan Sznajder a társadalmi emlékezet nemzeti kereteit túllépő, kozmopolita emlékezet kialakulását tárgyalva a Holokausztot „meghatározó katasztrófának” (*definitive catastrophe*) nevezi, amely a múlttal fenntartott viszony és a múlttal kapcsolatos nyilvános fellépés kiinduló pontjaként szolgál olyan, történetileg távoli esetekben is, mint pl. a fekete-amerikai kárpótlási követelések a rabszolgasággal összefüggésben.¹³ Hasonlóan, Jeffrey Alexander azzal érvel, hogy a Holokauszt azáltal, hogy történeti eseményből az emberi szenvedés és a gonosz általánosított szimbólumává vált, morális mérceként szolgálhat történeti értelemben bármilyen társadalmi igazságtalanság megítéléséhez, és morális univerzáléként alapjává válhat a globális konfliktusok emberi jogi rendezésének és az etnikai és vallási csoportok igazságának kölcsönös elismeréséhez.¹⁴

Mindezzel összefüggésben az „emlékezés kötelessége” szerinti stratégiai fellépés nem korlátozódik a Holokausztra. Általános érvényűvé válik, azaz bármilyen katasztrófával kapcsolatban befolyásolhatja a cselekvést. Azonban fontos jellemzője marad, hogy múltbeli, méghozzá történeti eseményre vonatkozik, és az emberi szenvedésről, illetve a halálról ad számot a kialakuló globális emlékezeti térben. További sajátosságként a szemtanú a Holokauszt-emlékezet központi alakjából általános érvényű jelentőségre tett szert. Ma a múlt kulturális közvetítése meghatározó módon a személyes élményeken keresztül megy végbe.

A tanútól az áldozatig

---

¹³ Daniel Levy and Natan Sznajder: *Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press, 2006.

¹⁴ Jeffrey C. Alexander: On the Social Construction of Moral Universals : The `Holocaust' from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory* 2002 5(1): 5-85.

Az emlékezet globalizálódása nyilvánul meg abban a folyamatban, amely során a tanúságtétel gyakorlatának kulturális jelentősége megnő és jelentése átalakul.¹⁵ E folyamat kezdetén a tanú olyasvalaki, akinek olyan tudása van, amilyen a közönségének nincsen. A tanúságtétel a jelenről szól, a tanút és hallgatóit elválasztó távolság térbeli: a szemtanú elmondja, hogy mi történik ott, ahonnan érkezik. Jól példázzák e gyakorlatot a háború alatt tett beszámolók a népi társaságról. A tanúságtétel célja ebben az esetben tehát a beavatkozás, a tudás tapasztalatokon keresztüli átadása azért, hogy megváltozzon az események folyása. Az átalakulási folyamat egy következő fontos állomása az Eichmann-per, amelyet a média jóvoltából nyomon követték a világ közvéleménye. A tárgyalássorozat során a hangsúly a náci vádlott által elkövetett bűntettekről a tanúként megszólaló áldozatok Holokauszt során átélt szenvedésére helyeződött. Párhuzamosan azzal, hogy a főállamügyész nem Izrael állam, hanem „hat millió vádló” nevében szólalt meg, a tárgyalás általános morális üzenetet hordozott. Hannah Arendt, aki e fejleményt kritikusan szemlélte, a „gonosz banalitásáról” szóló tudósításában bizonyos tekintetben nem is a jeruzsálemi perről számol be, hanem arról, amiről a tárgyalóteremben nem esett szó. E lehetséges, és Arendt szerint helyes módon lebonyolított tárgyalás a vádlottra és korábbi tevékenységére, általában véve a jog területére szorítkozott volna, amelyben ennek megfelelően a tanúkat nem csak a vád oldalán idézik be, és a vádlott tetteivel kapcsolatban szigorúan kikérdezik, nem hagyják szabadon beszélni, mint egy tömeggyűlésen.¹⁶ A per hatásán túlmenően a tanúságtételek jelentőségének megnövekedése a hetvenes évektől a Holokauszt médiareprezentációira adott reakciókban is megnyilvánult, amelyek során sokan mesélték el tapasztalataikat a sematikusnak ítélt ábrázolás és a saját történetük kisajátítása ellen.

A tanúságtétel új funkcióira mutat rá két nagy jelentőségű archívum is, amelyeket élettörténeti beszámolókból állítottak össze.¹⁷ A későbbi, Steven Spielberg kezdeményezte Visual History Archive (1994) a nem csak szakmai értelemben vett történeti felhasználás felé mutat, amennyiben célja, hogy azok adják át a történelmet a jelenkornak, akik megélték. Ezzel a megélt tapasztalatra helyezi a hangsúlyt a történelem megőrzésében és igazságában. A személyes beszámolók gyűjtése és rendszerezése, az archívum kereshetősége feltételezi a vizuális történelem nézőjét – az egy másik kérdés, hogy milyen mértékű társadalmi

---

¹⁵ Annette Wieviorka: *The Era of the Witness*. Cornell University Press, Ithaca and London, 2006.

¹⁶ Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris, Budapest, 2001.

¹⁷ Wieviorka i.m.

gyakorlatot alapoz meg ténylegesen az archívum használata. Az 52000 videointerjúból álló gyűjteményt a standardizált módszerek és a gyűjtés „ipari” jellege miatt számos, az elbeszélők szempontjából megfogalmazott kritika érte. A Dori Laub pszichiáter-pszichoanalitikus nevéhez köthető, a Yale Egyetemen 1982-ben elindított Video Archive for Holocaust Testimonies kiválóan szemlélteti a tanúságtétel funkciójának megváltozását, amely során a hangsúly az utókornak átadott tudásról az elbeszélő lelki folyamataira helyeződik. Az archívum legfőbb célja, hogy a pszichológiailag képzett vagy felügyelt kérdező a biztonságos stúdiókörnyezetben lehetőséget adjon a túlélőnek az elbeszélésre. A visszaemlékezés kvázi-klinikai kontextusba helyeződik, és az egyén saját traumájáról tett tanúságtételét szolgálja. Laub számára¹⁸ a trauma azonosul az eseménnyel, és az arról tett tanúságtétel magában foglalja a meghallgatóját, aki osztozik az újraélt traumában, az elbeszélő számára pedig a meghallgatóra lelés jelenti a valós és sikeres tanúságtételt. Ebben a felfogásban a trauma túlélőjének hiányos a tudása mind önmagáról, mind a vele történekről, emlékezni és tudáshoz jutni maga is a tanúságtétel révén juthat. A kérdező szerepe, hogy „ne zavarja meg” a tanúságtételt, és – Laub szavaival – vezető, felfedező, illetve társ legyen egy olyan utazásban, amely ismeretlen földön vezet, és amelyet a túlélő képtelen egyedül megtenni. Ebben a felállásban akár a hallgatás kötelességéről is beszélhetnénk, a kérdező kvázi-terapeutává válik egy olyan helyzetben, amely az önmagában vett elbeszélésnek gyógyító hatást tulajdonít. Laub saját tapasztalataira hivatkozva állítja, hogy a pszichoanalitikai terápiás kapcsolat és az iménti értelemben felfogott interjú helyzet lényegileg azonos, és ezzel mintha megfeledezne arról, hogy utóbbi nélkülözi az értelmezői munkát, és a meghallgatásra és az együttérzésre korlátozódik. A szerepek megfordulnak: a tanúságtevő áldozattá válik, és a szakképzett, ám terápiás eszközök nélkülöző hallgatója tölti be azt a funkciót, amely révén a tanúságtevő áldozat a tudás birtokába juthat, hogy mi történt vele. Az elbeszélő a hírek hozójából, a tudás átadójából az önnön traumájának áldozatává vált tudatlan szubjektummá válik. Tanúságot tenni pedig a tudás átadása helyett a folytonos újra-megjelenítést és a traumaélmény átadását jelenti.

A szemtanúság delegálása¹⁹ egyrészt a generációkon keresztül valósul meg, fenntartva a múlt közvetítésének e formáját az idő múlása ellenére, és az elbeszélőt már nem elsősorban a belső

---

¹⁸ Shoshana Felman and Dori Laub, M. D.: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge, New York and London, 1992.

¹⁹ Wieviorka i.m.

készítés vezérli, hanem „egy társadalmi imperatívusz prófétává formálja a tanút”.²⁰ Másrészt a szemtanúság a történészekre delegálódik, akik az *oral history* révén tanúvá válnak maguk is, vagy legalábbis a tanú konkurenséivé, ahogy az élettörténeti interjúzás is a tanúságtételt teszi meg a társadalmi valóságról szerzett ismeretek legfőbb közvetítőjévé. A tanúságtétel, mint az átadás és befogadás közötti interakció formája, azon túl, hogy történetileg és társadalmilag elszakad az eseménytől, az egyént és sajátos szenvedését helyezi a megszólalói vállalkozás középpontjába, és az érzelmi dimenziót hangsúlyozza, míg a befogadás lényege a szenvedő áldozat iránt érzett empátia lesz.

Az imént felvázolt folyamatban, amely a tanútól az áldozat alakjáig ível, az áldozatiság jelentőségének megnövekedése nyilvánul meg. Párhuzamosan azzal, hogy a Holokauszt-emlékezet eljárásai elválnak a történeti kontextustól, az áldozati (ön)reprezentáció is tágabb jelentőségre tesz szert. Ez azt jelenti, hogy a történelem „olvasása” egyre inkább az áldozat szempontjából valósul meg. A globális emlékezeti térben az áldozatként való fellépés a politikai cselekvés uralkodó módjává válik. Az áldozatok képviselőjeként megszólaló tanú azok nevében beszél, akik a múltban veszteségeket szenvedtek el háború, diktatúra, népiirtás, rabszolgaság, kényszer migráció, gyarmati elnyomás vagy bármilyen egyéb, történeti eseményként felmutatható erőszaktétel során. Korábban a hős, vagy az önmagát a közösségért föláldozó mártír volt a kollektivitások alapító történetének kulcsfigurája, és a jelenkor az újramesélés révén életben tartotta a múlt tanulságát. Ma a múlt szenvedő áldozataié a szó, akik jelenbeli képviselőiként keresztül szólalnak meg.

Trauma és politika

A visszaemlékező egyén áldozatként való azonosítása, illetve az „emlékezés kötelességéből” adódó társadalmi imperatívusz, amely a múlt folytonos megjelenítőjévé, „élő dokumentummá” teszi a tanút, akár egyfajta stigmatizációként is működhet, ezért nem feltétlenül kívánatos.²¹ Az egyén kénytelen túlélőként megszólalni, és megszólalása csak tanúságtétel lehet. Felmerül a kérdés, hogy a „tanúságtévő túlélő” pozíciója mennyiben korlátozza az egyént azáltal, hogy kizárólag a múltbeli traumán keresztüli önazonosságot teszi lehetővé. Akár a visszaemlékező tanú traumatizálásának is nevezhetnénk, ahogy a globális

---

²⁰ Wieviorka i.m. 136.

²¹ Anne-Lise Stern: *Le savoirs-déporté. Camps, histoire, psychanalyse*. Seuil, Paris, 2004.

emlékezeti tér normatív elvárásai egyszerre készítenek megszólalásra és vonják meg az egyén szavát azáltal, hogy tudatlan és traumatizált szubjektumként azonosítják.

A tanúságtétel az én megjelenítésén túl azonban egyúttal csoportképző eljárás, kollektív reprezentáció is, a globális emlékezeti tér identitáspolitikai gyakorlata. Egyre meghatározóbb az olyan, az „emlékezés kötelességének” engedelmességek szerepe, amelyek „saját történelmük” nevében lépnek fel, és historiográfiájuk nem csak a nemzeti történelmeket utasítja vissza és kérdőjelezi meg, hanem a tudományos történetírás múltreprezentáció feletti legitimitását is. A globális emlékezeti térben tipikus új politikai cselekvés a múltban elkövetett „hibák” és „bűnök” „tudatosítását”, a múlt nevében cselekvő áldozatként való elismerését és az okozott szenvedés jogi és/vagy szimbolikus helyreállítását, az igazságtételt és a kárpótlást célozza.²² Az igazságszolgáltatás és a jog a múlt feletti küzdelmek szereplőjévé, illetve terepévé válik, a múlt helyes értelmezését sok esetben törvények szabályozzák.

Az „emlékezés kötelessége” által meghatározott politika során az egyén a múltban elszenvedett veszteségek által kirajzolódó csoport képviselőjeként szólal meg. A csoportot tehát, amelyet reprezentál, áthatolhatatlan határok definiálják: ezt a múlt megváltoztathatatlanságának eszméje és a csoporttagokat összefűző közös tapasztalat, az átélés biztosítja. Ugyanakkor a tanúságtétel általános kulturális gyakorlattá válásával a csoport szenvedéstapasztalata nem párosul feltétlenül a megszólaló személyes átélésével. Ahogy Marc Augé megjegyzi: azok, akik alá vannak vetve az „emlékezés kötelességének”, nyilvánvalóan azok, akik nem voltak tanúi vagy áldozatainak annak az eseménynek, amelynek az emlékezetét meg kívánják őrizni. A Holokauszt túlélőit, folytatja, nem kell emlékeztetni a múltra, az ő kötelességük talán éppen az, hogy „túléljék az emlékezetet”, hogy amennyire lehetséges, megmeneküljenek a kommunikálhatatlan tapasztalatok örök jelenétől.²³

A történelmi esemény révén elszenvedett veszteségek nyilvános elismertetése a csoport elismertetését jelenti, a „kollektív traumán” alapuló csoport a nyilvános reprezentáció révén történő elismertetésen keresztül határolódik el,²⁴ és egyúttal kizárja a többi, hasonló módon fellépő csoporttal való „emlékezetközösséget”. Az „emlékezés kötelességén” alapuló politika

---

²² Rousso i.m.; Henry Rousso: History of Memory, Policies of the Past: What for? In: Konrad H. Jarausch and Thomas Lindenberger (ed.): *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*. 2007. 23-35.

²³ Marc Augé: *Oblivion*. University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 2004. 87.

²⁴ Pierre Bourdieu: Az identitás és a reprezentáció, *Szociológiai Figyelő*, 1985. 1. sz. 7-22.

a múltinterpretációk versengéséhez vezet, azaz csoportkonfliktusokhoz az „emlékezetek összecsapásának” formájában. Az ily módon konstruált „kollektív identitást” az fenyegeti, hogy egyéb „kollektív identitások” szenvedése relativizálja a saját szenvedéseit. Ahogy Anne-Lise Stern fogalmaz: „egyesekek egyszer csak azzal kezdenek el vádolni másokat, hogy „copyrightot” jelentenek be Auschwitz felett”.²⁵ Akár egyfajta kulturális kalkulus is kezdődhet az egyes csoportok múltbeli veszteségeinek összemérésére. Ebből a szempontból a Holokaustt egyedi mivolta nem történeti eseményként, azaz precedens nélküliségében merül fel, hanem affektív szinten, amely a zsidó áldozatok összemérhetetlen szenvedéséről szól.²⁶ A varsói felkelésnek emléket állító múzeum hősiesség-nemzeti narratívájában a veszteségek számszerűsítése kiemelt szerepet kap, ahogy ezt a külön jeggyel megtekinthető *Miasto Ruin* című vetítés is tanúsítja, amely közvetlenül a háború után készített légi felvételek rekonstrukcióját és digitalizálását követően 3D-ben tekinthető meg.²⁷ Narráció nincs, a film végén a számok beszélnek: a háború kitörésekor 1300000-en, a varsói felkelés kitörésekor 900000-en, a háború végén pedig 1000-en éltek a városban. A számokat övező csend pedig azt érzékelteti, hogy a város lakossága kizárólag a halálesetek miatt csökkent ilyen mértékben.

Bár a szóban forgó identitáspolitika a szándékok szerint az uralkodó társadalmi kategorizáció megváltoztatását és a csoportkategóriák egyenlőségét hivatott elérni, végeredményben esszencializálja a kulturális hovatartozást. Az identitáspolitikai fellépés sikerét éppen az biztosítja, hogy a csoport kialakulása és határai természetesként jelennek meg. Jeffrey Alexander laikus traumaelméletnek nevezi azt az elterjedt felfogást, amely szerint a trauma olyan esemény, amely természetes módon megrázkódtatja az egyént vagy a közösséget, a „traumatizálódás” pedig azonnali és nem reflexív válaszreakció a traumára.²⁸ A laikus traumaelméletek „naturalisztikus tévkövetkeztetése” helyett hangsúlyozza, hogy események nem okoznak traumát, nem is traumatikusak önmagukban, illetve elképzelt események is „traumatizálhatnak”. Alexander szerint a trauma kulturális folyamat, amely során nem a közösség stabilitása, mint olyan, forog kockán, hanem e stabilitás jelentése, a jelentéstulajdonítások azon rezsimje, amelyben a társadalmi szereplők azonosíthatók és

---

²⁵ Idézi Wieviorka i.m. 129.

²⁶ Marianne Hirsch and Leo Spitzer: The witness in the archive: Holocaust Studies/ Memory Studies. *Memory Studies* 2009. 2: 151-170.

²⁷ <http://www.miastoruin.pl/>

²⁸ Jeffrey C. Alexander: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka (ed.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, 2004. 1-31.

azonosulhatnak. A trauma eszerint utólagos, az esemény és a reprezentáció eltéréséből adódó folyamat, és nem annak eredménye, hogy egy csoport fájdalmat érez. Ugyanakkor az esemény és a traumaélmény egybe nem esése korántsem jelenti, hogy utóbbi ne lenne valóságos. Ehhez még az sem feltétlenül szükséges, hogy az egyén személyes tapasztalattal rendelkezzen a múltbeli katasztrófáról.

Olyan szimbolizációs folyamatról, Alexander szavaival „jelölési spirálról” van szó, amelynek eredménye egy, a korábitól eltérő kulturális osztályozás kikényszerítése és ritunizálódása. A trauma közönség előtti igénybejelentése akkor válik sikeressé, tehát az önazonosság meghatározójává, ha a csoport nevében fellépők a következő kérdésekben meggyőző jelentéseket dolgoznak ki. Azzal kapcsolatban, hogy mi történt pontosan a csoporttal, illetve milyen természetű az áldozat, azaz emberek mely csoportját érinti a traumatizáló fájdalom. Kulcskérdés az is, hogy milyen az áldozatok viszonya a tágabb közönséggel, vagyis milyen mértékben tapasztal azonosságot a trauma szimbolikus reprezentációjának közönsége az áldozati csoporttal. Ez lényeges pont, hiszen ezzel dől el, hogy a tágabb közönség valamilyen módon osztozni tud-e a csoport traumájában. Végül pedig a traumafolyamat során kialakuló osztályozás mindig együtt jár a felelősség attribúciójával, az elkövető kilétének meghatározásával. Alexander feltételezi, hogy, mint a Durkheim-i kollektív pezsgés, a traumafolyamat idővel lecsendesedik, és jelentései múzeumokban, emlékművekben tárgyiasulnak. A múlt jelenkori tárgyiasulását tekintve azonban bajosan beszélhetünk lecsendesedésről, ahogy kétséges Alexander azon végkövetkeztetése is, hogy a kulturális traumák azáltal, hogy lehetővé teszik a tágabb közösségnek, hogy részt vehessen egy csoport fájdalmában, kitágítják a társadalmi megértés és szimpátia tereit. Hiszen a kulturális hovatartozás sikeres kialakításának, ahogy láttuk, éppen a fájdalmak körülhatárolása az egyik eszköze. Ha együttérzés és azonosulás különbségére nem is, a kulturális trauma elmélete mindenesetre meggyőző magyarázatot ad a globális emlékezeti nyilvánosság fellépési és a kulturális osztályozás, a csoportképzés közötti összefüggésekre.

A globalizálódó emlékezet normatív kényszerei és eljárásai érthetővé teszik, hogy a jelenleg uralkodó emlékezeti gyakorlatok miért elsősorban múltbeli tragédiákat céloznak, és hogy az emlékezeti közösség miért csaknem kizárólag múltbeli szenvedésekkel és veszteségekkel kapcsolatosan merül fel. Hogyan lehet túljutni az „emlékezetek összeütközésén”? A kérdés jelentőségét jól mutatja, hogy az emlékezettel és a közösséggel kapcsolatos intellektuális

reflexiókban előtérbe került a megbékélés problémája. Az „emlékezés kötelességének” normatív kritikája lényegében azon az állításon alapul, hogy az emlékezés nem feltétlenül jó vagy helyes önmagában, és nem hiánytalan megőrzésként, hanem a múltból való szelektálás gyakorlataként kell elgondolnunk. Ez azonban az olyan kritikusokat, mint Tzvetan Todorov, Paul Ricoeur vagy Marc Augé, a felejtés problémájával szembesíti. Olyan kérdések merülnek fel, mint a múltból való szelekció etikai elvei, az emlékezet helyes és káros használata, a felejtés és a megbocsátás vagy az igazság és emlékezet közötti kapcsolat, amelyeket, mielőtt társadalmi gyakorlattá válhatnának, elméletileg kell kidolgozni. Ha már mások felhívták a figyelmet a traumából fakadó „elmondhatatlanság trópusának emelkedő árfolyamára” és az ezzel járó veszélyekre,²⁹ érdemes megjegyezni azt is, hogy egyúttal megnőtt a felejtésgyakorlatok iránti kereslet is.³⁰

Az áldozati megszólaláson alapuló politikában a csoportok közötti megbékélés a szenvedéstapasztalatok elismerésére, azaz az együttérzésre korlátozódik, és nem feltétlenül jár együtt azonosulással. A múltbeli „saját szenvedések” elismertetésének igénye tovább növeli az áldozati szerep jelentőségét, amit jól mutatnak az elkövető traumatizálódásának, illetve áldozatként való fellépésének esetei. Régine Robin-Maire az „emberiség áldozattá válásáról” beszél, amelynek általános következménye, hogy a múlt felidézése antropologizálódik, azaz kimerül a puszta és elkerülhetetlen emberi szenvedés bemutatásában.³¹ A fájdalom ugyanúgy sújtja a háborúban szemben álló feleket, az elnyomókat és elnyomottakat, az elkövetőket és az áldozatokat is. A felelősségek kiegyenlítődnek, e „történelmi éjszakában minden téhen fekete”.³² Végeredményben a múltbeli történések emberi szenvedésre történő redukciója azzal jár, hogy lecsökken a múlttal kapcsolatos politikai állásfoglalás lehetősége.

Két múzeum

Az említett varsói intézmények a globális emlékezeti térben lépnek fel, és annak trendjeihez igazodnak. Míg a Varsói Felkelés Múzeuma paradox módon a hősi-nemzeti emlékezet

---

²⁹ Hirsch-Spitzer i.m.

³⁰ Ld. pl. Paul Connerton: Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* 2008. 1: 59-71.

³¹ Régine Robin-Maire: The Bifurcations of Memory. In: Sophie Whnich, Barbara Lásticová and Andrej Findor (eds.): *Politics of Collective Memory. Cultural Patterns of Commemorative Practices in Post-War Europe*. LIT, 2008. 29-43.

³² Uo. 32.

előadása során a veszteségekre és az áldozati önmegjelenítésre helyezi a hangsúlyt, és az „emlékezés kötelessége” által meghatározott stratégiát követi, addig a Lengyel Zsidók Történeti Múzeuma a tervek szerint éppen ez ellen lép fel. A kérdés a jövőben dőlhet el, hogy mindezt mennyiben sikerül az alkalmazott nemzetállami keretben megvalósítani, hiszen a bemutatni kívánt, háború előtti modern, városi és szekuláris zsidó kulturális világ nem korlátozódott Lengyelországra, és nem nemzetállamilag szerveződött.